

Heidi Luik

KAMMIKUJULISED LUU- JA PRONKSRIPATSID EESTIS

Kammikujulisi ripatseid on valmistatud luust või sarvest ja pronksist. Luuripatsid on varasemad, kuuludes peamiselt I aastatuhande lõppu, pronksripatsid dateeritakse tavaliselt 11.–12. sajandisse. Mõlema puhul on sageli kasutatud zoomorfset ažuurset ornament. Tõenäoliselt ei ole neid ripatseid tavaliselt kasutatud kammidena, vaid tegu on ete-amulettidega ning nii kammil kui ka selle ornamendil on sümboolne tähendus.

Heidi Luik, Ajaloo Instituudi fondide sektor, Rüütli 6, 10130 Tallinn, Eesti;
Heidi.Luik@mail.ee

Sissejuhatus

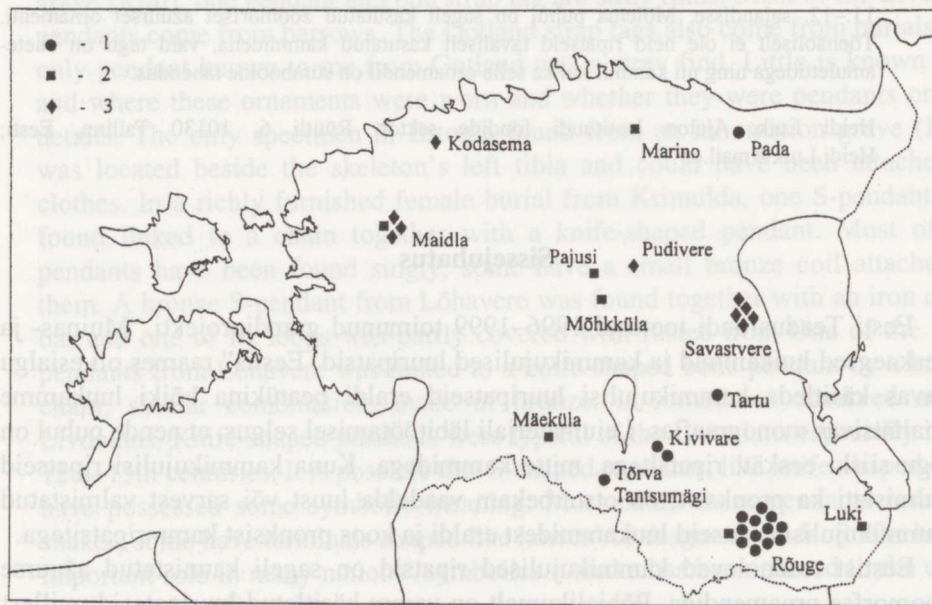
Eesti Teadusfondi toetusel 1996–1999 toimunud grandiprojekti “Muinas- ja keskaegsed luukammid ja kammikujulised luuripatsid Eestis” raames oli esialgu kavas käsitleda kammikujulisi luuripatseid eraldi peatükina kõiki luukamme analüüsisivas monograafias. Leiumaterjali läbitöötamisel selgus, et nende puhul on tegu siiski eeskätt ripatsitega, mitte kammidega. Kuna kammikujulisi ripatseid valmistati ka pronksist, on otstarbekam vaadelda luust või sarvest valmistatud kammikujulisi ripatseid luukammidest eraldi ja koos pronksist kammripatsitega.

Eestist teadaolevad kammikujulised ripatsid on sageli kaunistatud ažuurse zoomorfse ornamendiga. Põhjalikumalt on varem käsitletud luuripatseid, millest suurem osa – kaksteist eksemplari – on leitud Rõuge linnamäelt ja asulast (Шмидехельм 1959; Аун 1992). Luuripatsid on enamasti dateeritud I aastatuhande lõppu. Pronksist ripatsid kuuluvad II aastatuhande esimestesse sajanditesse, neist enamiku kohta on olemas andmed Jüri Seliranna koostatud tabelis. Tema dateeris need 12.–13. sajandisse (Selirand 1974, 153, lisa 7, 326–327). Siinses artiklis on selgitatud kammikujuliste luo- ja pronksripatsite levikut Eestis, täpsustatud dateeringuid ning antud ülevaade ripatsite võimalikust kasutamisest ja kandmisviisist.

¹ Kasutan terminit *luuripatsid*, kuigi tõenäoliselt on enamik neist valmistatud sarvest.

Kammikujulised luuripatsid

Kammikujulised luuripatsid on levinud peamiselt Kagu- ja Ida-Eestis (joon. 1: 1), kusjuures enamik seni teadaolevatest eksemplaridest on saadud Rõuge linnamäelt ja asulast. Linnamäelt, mis on aastail 1951–1955 Harri Moora ja Marta Schmiedehelmi juhatusel täielikult läbi kaevatud, on leitud üheksa ripatsit. Kolm eksemplari on saadud linnamäest vahetult ida pool olnud avasulast, millest on läbi uuritud umbes neljandik. Rõuge linnamäe kammripatsid on käsitlenud M. Schmiedehelm (Шмидехельм 1959, 167–168), tuues neile võrdlusmaterjali Pihkvamaalt, Staraja Ladogast ja samuti Soomest, kus analoogilised pronksist ripatsid on dateeritud 7.–8. sajandisse. Mare Aun (Aun 1992, 66–67) on nn. kõrge ažuurse seljaosaga ripatsid dateerinud 9.–10. sajandisse. Auna arvates on sarvest kammripatsid valmistatud kohapeal (seda tõendavad leitud lõpetamata eksemplarid) ning need on soome-ugri päritolu ehted-amuletid.

Joon. 1. Kammikujuliste ripatsite levik Eestis. 1 luuripatsid, 2 väikesed lihtsad pronksripatsid, 3 suured hobusekujukestega pronksripatsid. Teadmata leiukohaga ripatsid puuduvad kaardilt.

Fig. 1. Distribution of comb-shaped pendants in Estonia. 1 bone pendants, 2 small plain bronze pendants, 3 large bronze pendants with horse figurines. The pendants with unknown finding place are not shown on the map.

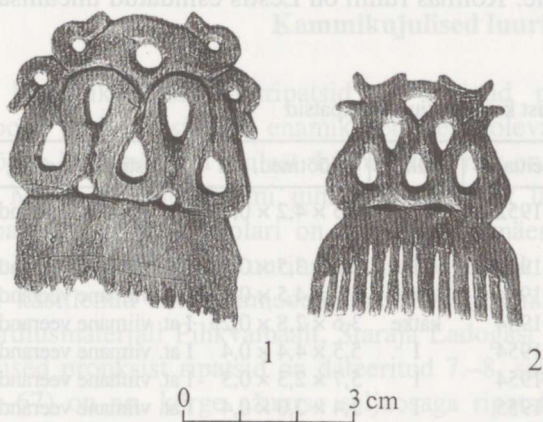
Kammikujuliste luuripatsite hulgas võib nende seljaosa kujunduse põhjal eristada kolme rühma, mis tõenäoliselt on kõik samaaegsed ja erineval ornamendil ei ole kronoloogilist tähendust (tab. 1). Kahe esimese rühma vaheline erinevus on pigem piirkondlik – esimene rühm on iseloomulik läänepoolsetele,

teine idapoolsetele soomeugrilastele. Kolmas rühm on Eestis esindatud üheainsa eksemplariga.

Tabel 1. Luust kammikujulised ripatsid

Leiuukoht	Leiunumber	Leiuage	Rühm	Mõõtmed, cm	Muistise dateering
Rõuge linnamägi	AI 4040: 1258	1952	lõpeta- mata	4,5 × 4,2 × 0,4	I at. viimane veerand
Rõuge linnamägi	AI 4040: 1360	1953	III	6,0 × 3,5 × 0,3	I at. viimane veerand
Rõuge linnamägi	AI 4040: 3249	1954	katke	4,9 × 4,5 × 0,35	I at. viimane veerand
Rõuge linnamägi	AI 4040: 3249	1954	katke	3,6 × 2,8 × 0,25	I at. viimane veerand
Rõuge linnamägi	AI 4040: 3384	1954	I	5,5 × 4,4 × 0,4	I at. viimane veerand
Rõuge linnamägi	AI 4040: 3394	1954	I	5,7 × 2,3 × 0,3	I at. viimane veerand
Rõuge linnamägi	AI 4040: 4563	1955	I	5,4 × 2,0 × 0,4	I at. viimane veerand
Rõuge linnamägi	AI 4040: 4639	1955	II	2,9 × 2,6 × 0,6	I at. viimane veerand
Rõuge linnamägi	AI 4040: 4695	1955	I	3,9 × 2,0 × 0,4	I at. viimane veerand
Rõuge asula	AI 4100: 537	1954	I	3,8 × 3,2 × –	I at. viimane veerand
Rõuge asula	AI 4100: 847	1956	I	2,9 × 1,2 × 0,4	I at. viimane veerand
Rõuge asula	AI 4100: 4139	1957	I	2,8 × 2,7 × 0,3	I at. viimane veerand
Kivivare asula	AI 4726: 1073	1973	I	4,3 × 3,8 × 0,3	8.–10. sajand
Kivivare asula	VaM 1429: 473	1972–73	I	3,8 × 3,0 × –	8.–10. sajand
Tõrva Tantsumägi	VM 9450: 764 / A32: 238	1966	I	5,9 × 3,8 × 0,4	I at. teine pool
Tartu linnus	TM III: 363	1956–58	II	4,0 × 3,5 × –	I at. teine pool või lõpp
Pada I asula	AI 5082: 800	1980–82	I	4,6 × 4,2 × 0,4	8.–10. sajand

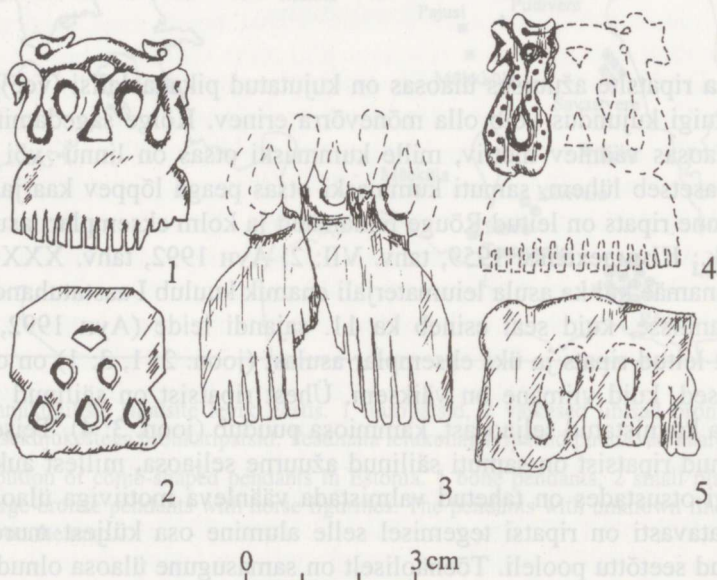
I rühma ripatsite ažuurses ülaosas on kujutatud pikakaelalisi (vee)linde või madusid, kuigi kujundus võib olla mõnevõrra erinev. Kõige sagedamini esineb ripatsite ülaosas väänlev motiiv, mille kummaski otsas on linnu- või maopea. Selle peal asetseb lühem, samuti kummaski otsas peaga lõppev kaarjas motiiv. Üks niisugune ripats on leitud Rõuge linnamäelt ja kolm eksemplari asulakohast (Rõuge khk.; Шмидехельм 1959, tahv. VII: 2; Аун 1992, tahv. XXX: 1, 2, 4, 10). Nii linnamäe kui ka asula leiumaterjali enamik kuulub I aastatuhande viimasesse veerandisse, kuid seal esineb ka 11. sajandi leide (Аун 1992, 27–32). Linnamäelt leitud ripats ja üks eksemplar asulast (joon. 2: 1, 3: 1) on omavahel väga sarnased, kuid viimane on väiksem. Ühest ripatsist on säilinud fragment lohukestega kaunistatud seljaosast, kammiosa puudub (joon. 3: 4). Teisest, lõpeta- mata jäänud ripatsist on samuti säilinud ažuurne seljaosa, millest aukude paigutuse järgi otsustades on tahetud valmistada väänleva motiiviga ülaosa (joon. 3: 2). Arvatavasti on ripatsi tegemisel selle alumine osa küljest murdunud ja ripats jäänud seetõttu pooleli. Tõenäoliselt on samasugune ülaosa olnud ka kahe katkena säilinud ripatsil Rõuge linnamäelt (joon. 3: 3; Шмидехельм 1959, tahv. VII: 3; Аун 1992, tahv. XXX: 7). Kaks niisamasuguse motiiviga kammripatsit, üks terve ning teine katkine, on leitud 8.–10. sajandisse dateeritud Kivivare asulakohast (Rõngu khk.). Tervel ripatsil ei ole linnupeakujulisi otsi (joon. 2: 2; Аун

Joon. 2. Linnupeamotiividega luu-ripatsid. 1 Rõuge (AI 4040: 3384), 2 Kivivare (AI 4726: 1073).

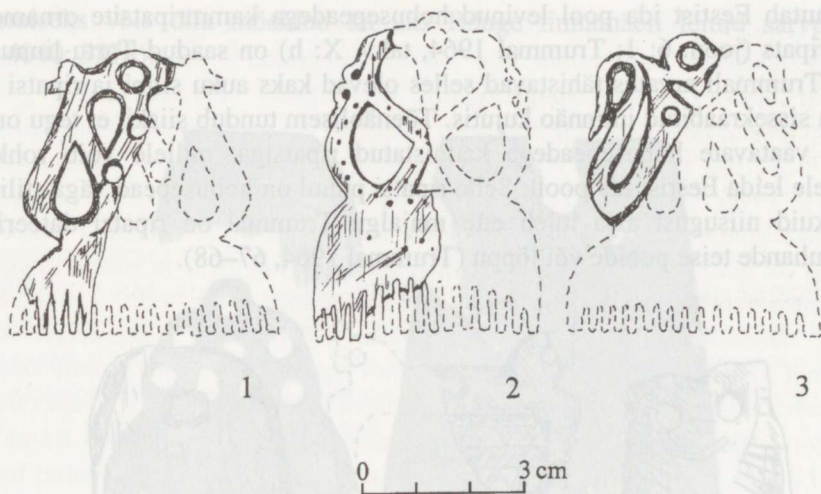
Fig. 2. Bone pendants with birds' heads.

1992, tahv. XXX: 8). Katkine ripats on purunenud arvatavasti juba valmistamise käigus ja jäänud seetõttu lõpetamata (joon. 3: 5). Mõnevõrra erineva kujundusega on kolm Rõuge linnamäelt pärit ripatsit, kuigi kõigi ažuurse ülaosa kaunistuses esinevad samuti linnupeamotiivid (joon. 4; Шмидехельм 1959, tahv. VII: 7, 10; Аун 1992, tahv. XXX: 3, 6, 9). Kahel ripatsil on ülaosas kaks peegelpildis S-kujundit, mis võiksid olla linnupead või maod. Üks niisugune ripats (joon. 5: 1) on leitud Tõrva Tantsumäelt (Helme khk.), sealse linnamäe asustus on

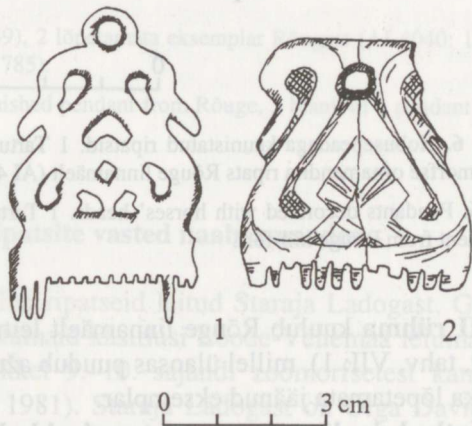
Joon. 3. Linnupeamotiividega ripatsid ja lõpetamata eksemplariid. 1–4 Rõuge (AI 4100: 537, AI 4040: 3249, AI 4100: 4139, 847), 5 Kivivare (VaM 1429: 473).

Fig. 3. Pendants with birds' heads and unfinished pendants.

Joon. 4. Linnupeamotiividega ripatsid Rõuge linnamäelt. 1 AI 4040: 4563, 2 AI 4040: 3394, 3 AI 4040: 4695.

Fig. 4. Pendants with birds' heads from Rõuge hill-fort.

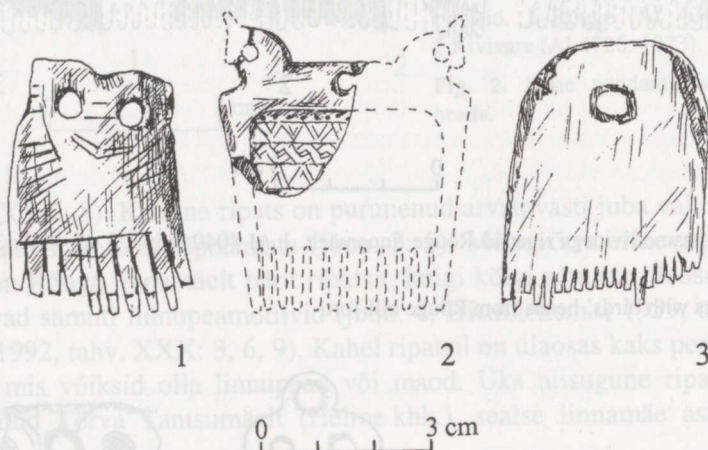
Joon. 5. Kahe S-kujulise motiiviga ripatsid. 1 Tõrva Tantsumägi (VM 9450: 764/A32: 238), 2 Pada I (AI 5082: 800).

Fig. 5. Pendants with two S-motifs.

dateeritud I aastatuhande teise poolde (Moora 1966, 12). Virumaalt Pada I asulakohalt (Viru-Nigula khk.) leitud ripats on küll samasuguse kujundusega, kuid see ei ole ažuurne – kahest S-motiivist kujund on ripatsi pinnale kraabitud (joon. 5: 2; Тамла 1983, joon. 2). Pada asula on dateeritud 8.–10. sajandisse (Тамла 1983, 306).

II rühma ripatsid on kaunistatud eri suundades vaatavate hobusepeadega. Rõuge linnamäelt leitud katke puhul ei ole küll kindel, kas ripats on olnud kammikujuline, sest selle alumine osa ei ole säilinud (joon. 6: 2; Шмидехельм 1959, tahv. VII: 8). Ripatsi ornament – siksakid, kolmnurgakesed ja plettmuster

– meenutab Eestist ida pool levinud hobusepeadega kammripatsite ornamenti. Teine ripats (joon. 6: 1; Trummal 1964, tahv. X: h) on saadud Tartu linnuselt. Vilma Trummali arvates tähistavad selles olevad kaks auku silmi ja ripatsi ülaosas on sissekraabitud inimnäo kujutis. Tõenäolisem tundub siiski, et tegu on eri suunas vaatavate hobusepeadega kaunistatud ripatsiga, millele võib rohkesti paralleele leida Eestist ida poolt. Selle ripatsi puhul on hobusepead väga stiliseeritud, kuid niisugust asja tuleb ette mujalgi. Trummal on ripatsi dateerinud I aastatuhande teise poolde või lõppu (Trummal 1964, 67–68).

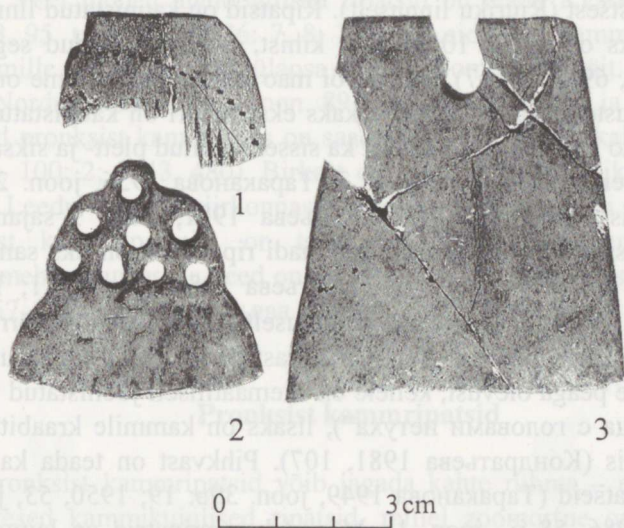
Joon. 6. Hobusepeadega kaunistatud ripatsid. 1 Tartu (TM III: 363), 2 Rõuge (AI 4040: 4639), 3 zoomorfse ornamendita ripats Rõuge linnamäelt (AI 4040: 1360).

Fig. 6. Pendants decorated with horses' heads. 1 Tartu, 2 Rõuge, 3 pendant without zoomorphic ornament from Rõuge hill-fort.

III rühma kuulub Rõuge linnamäelt leitud ripats (joon. 6: 3; Шмидехельм 1959, tahv. VII: 1), millel ülaosas puudub ažuurne zoomorfne ornament, see võib olla ka lõpetamata jäänud eksemplar.

Katked ja lõpetamata eksemplarid. Mõni ripats on arvatavasti jäänud lõplikult töötlemata, samuti leidub katkisi eksemplare, mille ülemine osa ei ole ornamendi jälgimiseks piisavalt säilinud. Kaht lõpetamata ripatsit on mainitud eespool I rühma ripatsite hulgas (joon. 3: 2, 5). Rõuge linnamäelt leitud ripatsil on ebakorrapäraselt paiknevate ümarate ja ovaalsete aukudega ülaosa (joon. 7: 2; Шмидехельм 1959, tahv. VII: 6; Аун 1992, tahv. XXX: 6). Ripatsi alumine osa on laienev, kuid sellesse ei ole piisid saetud. Teisel Rõuge linnamäelt saadud ripatsil puudub ülaosa täielikult, säilinud on lohkestereaga kaunistatud katke kammikujulisest alumisest osast (joon. 7: 1; Шмидехельм 1959, tahv. VII: 4). Pada I asulast on pärit katketena säilinud trapetsikujuline sarvplaadike, mille ülaosas on auk (joon. 7: 3; Тамла 1983, tahv. XV: 7). See on tõenäoliselt ripatsi toorik, millest arvatavasti on tahetud valmistada kammikujulist ripatsit. Ripatsi

tegemiseks võis olla mõeldud ka üks Rõuge linnamäelt leitud saryplaadike (AI 4040: 3878).

Joon. 7. Luuripatsid. 1 katke (AI 4040: 3249), 2 lõpetamata eksemplar Rõugest (AI 4040: 1258), 3 ripatsi toorik Pada I asulakohast (AI 5082: 785).

Fig. 7. Bone pendants. 1 a fragment, 2 unfinished pendant from Rõuge, 3 blank of a pendant from Pada.

Kammikujuliste luuripatsite vasted naabermaades

Loode-Venemaalt on kammikujulisi ripatseid leitud Staraja Ladogast, Gorodištšest ja Pihkvamaalt. Üks põhjalikumaid käsitlusi Loode-Venemaa leiumaterejali osas on Olga Kondratjeva artikkel 9.–10. sajandi zoomorfsetest kammikujulistest ripatsitest (Кондратьева 1981). Staraja Ladogast on Olga Davidani (Давидан 1962) andmeil leitud neli väikest ühepoolset üheosalist kammi, kuid ühte neist ei saa ripatsina käsitleda, sest sellel puudub auk, ka ei ole sellel ažuurset kõrget seljaosa ega ka muud ornamenti (Давидан 1962, joon. 4: 2). Analoogiline ornamendita ja auguta eksemplar on teada ka Pihkvast (Кондратьева 1986, joon. 1: 4). Ühe Staraja Ladogast pärit ripatsi ülaosas on kujutatud kaht võitlevat looma – karusid või hunte. Selle ripatsiga väga sarnane võitlevate loomafiguuridega eksemplar on saadud Idnakari linnamäelt ja dateeritud 10.–11. sajandisse (Голубева jt. 1987, foto 8). Kaks Staraja Ladogast leitud ripatsit on ažuurse veelinde kujutava seljaosaga (Давидан 1962, joon. 4: 1, 3; Кондратьева 1981, joon. 2: 4, 5). Üks neist sarnaneb Tõrva Tantsumäelt saadud eksemplariga, teine kammripats on ilmselt jäänud pooleli. Kõik neli Staraja Ladoga kammi on Davidani järgi leitud 9.–11. sajandi kihist (Давидан 1962, tabel 3). Kondratjeva

andmeil (Кондратьева 1981, 106) on hilisemate arheoloogiliste ekspeditsioonide töö tulemusel õnnestunud kihi vanust täpsustada – see kuulub perioodi 9. sajandi lõpust kuni 10. sajandi lõpuni. Paar ripatsit on teada ka Novgorodi lähedalt Gorodištšest (Rjuriku linnuselt). Ripatsid on kaunistatud linnupeamotiividega, neist üks on leitud 10. sajandi kihist, teine on saadud segatud kihist (Носов jt. 1996, 69, joon. 17). Linnu või mao kujutistega kamme on saadud ka Pihkvamaa linnustelt. Kamno linnuse kaks eksemplari on kaunistatud stiliseeritud luige või mao kujutisega, üks neist ka sissekraabitud plett- ja siksakornamendiga (Кондратьева 1981, joon. 2: 2, 3; Тараканова 1956, joon. 21). Kamno kammid dateeris Kondratjeva (Кондратьева 1981, 106) 9. sajandisse kuni 10. sajandi algusse. Pihkvast leitud seda laadi ripatsitest on üks samuti kaunistatud linnu või mao kujutistega (Кондратьева 1981, joon. 2: 1; Тараканова 1949, joon. 39в: 18), kuid ornamendi paigutuselt erineb see mõnevõrra Kamno ja Staraja Ladoga eksemplaridest. Teisel Pihkvast pärit ripatsil on kujutatud linnu, tõenäoliselt kuke peaga olevusi, kellele on skemaatiliselt joonistatud nelja jalaga keha (“чудовища с головами петуха”), lisaks on kammile kraabitud laeva ja puu(oxsa) kujutis (Кондратьева 1981, 107). Pihkvast on teada ka zoomorfse ornamendita ripatsid (Тараканова 1949, joon. 39в: 19; 1950, 53, joon. 25: 6; Кондратьева 1986, 58 jj., joon. 1). Mõned kammripatsid on leitud Irboskast, näiteks trapetsikujuline ripats, mille seljaosa on kaunistatud kalasoomuseid meenutava ornamendiga (Седов 1975, joon. 2: 6, samasugune muster esineb mõnikord idapoolsetel hobuse kujutistega kaunistatud kammripatsitel), ja ripats, mille ülaosal on kaks S-kujundit.

Kammikujulised ripatsid on olnud kasutusel idapoolsete soomeugrilaste juures, kusjuures sageli on tegu zoomorfsete kaunistustega ripatsitega. Põhjaliikum ülevaade nende kohta on antud Leonilla Golubeva soomeugrilaste zoomorfseid ehteid käsitlevas publikatsioonis (Голубева 1979a). Kõige enam on levinud hobustega kaunistatud kammripatsid, kusjuures sagedamini kohtab eri suunas vaatavaid kumerakaelalisi hobusepäid, harvem tuleb ette teineteise suunas vaatavaid hobusekujukesi (Кондратьева 1981, joon. 1: 1–6; Голубева 1979a, tahv. 24, 25; 1979b, joon. 2; Голубева jt. 1987, tahv XIX: 5, XXX: 11). Lisaks hobustele esinevad kaunistusena mõnikord ka karud (Голубева 1979a, tahv. 25: 15; Кондратьева 1981, joon. 1: 7) ja hundid (eespool mainitud ripats Idnakari linnamäelt – Голубева jt. 1987, foto 8). Luuripatsite kõrval on samalaadseid pronksist kammikujulisi ripatseid, mis samuti on kaunistatud eri suunas vaatavate hobusepeadega (Успенская 1967, 95, joon. 14: 9; Голубева 1979a, 60–61, joon. 22). Esineb ka zoomorfse ornamendita eksemplare (Кондратьева 1986, 59, joon. 2; Голубева jt. 1987, tahv. LXV: 25), kuigi mõnikord võib ka nende ülaosas aimata väga stiliseeritud hobusepea kujutisi (näit. Голубева jt. 1987, tahv. L: 15, 16, LX: 34, LXII: 19, LXV: 25; Голубева 1979a, tahv. 24: 6).

Soome ažuurse ülaosaga kammripatsitest on leitud pronksist eksemplare. Pole teada, kas niisuguseid ripatseid ei olegi Soomes luust valmistatud või on nende puudumise põhjuseks lumaterjali halb säilivus Soomes. Kuhmoise khk. Papi-

saarist leitud, mao või linnu kujutistega pronksist kammripats (Kivikoski 1973, 72, tahv. 53: 484; Hackman 1925, juon. 32) pärineb Ella Kivikoski arvates ajast u. 800. aasta paiku. Samast on saadud teinegi eelmisega sarnane ripats (Hackman 1925, 33). Veel mõned analoogilised ripatsid on teada Kvarnbackenist (Kivikoski 1963, 95, tahv. 16: 3; 36: 7, 8; 37: 2). Leidub ka kammikujulisi pronksripatseid, mille kõrge ažuurne ülaosa ei ole zoomorfne (näit. Hackman 1925, juon. 21; Nordman 1924, 111, juon. 89). Ažuurse ülaosaga ja punktiirjoontega kaunistatud pronksist kammripats on saadud Rootsist Birka kalmistult (Arbman 1940, tahv. 100: 2; 1943, 480). Birkast on saadud ka üks väike kammikujuline luuripats. Leedu rannikupiirkonnas esineb poolkuukujulisi ja nelinurkseid merevaigust kammripatseid, on teada ka pronksist eksemplare. Ripatsid pärinevad mehematustest ja need on dateeritud 9.–11. sajandisse (Vaitkunskienė 1992, 49–57, juon. 3; Кондратьева 1986, 60, juon. 2: 8–11).

Pronksist kammripatsid

Eesti pronksist kammripatsid võib jagada kahte rühma – esimese moodustavad väikesed kammikujulised ripatsid, millel zoomorfne ornament puudub, teise rühma kuuluvad suured hobusekujukestega kaunistatud eksemplarid.

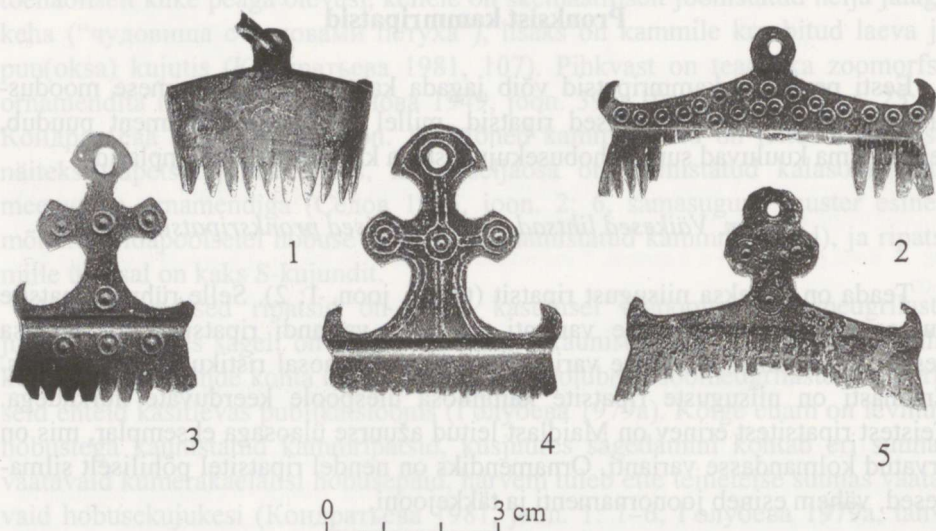
I rühm. Väikesed lihtsad kammikujulised pronksripatsid

Teada on kaheksa niisugust ripatsit (tab. 2, juon. 1: 2). Selle rühma ripatsite hulgas võib eristada kolme varianti. Esimese variandi ripatsitel on seljaosa keskel lihtne ümar aas, teise variandi puhul on seljaosal ristikujuline pikendus. Enamasti on niisuguste ripatsite kammiosa ülespoole keerduvate nurkadega. Teistest ripatsitest erinev on Maidlast leitud ažuurse ülaosaga eksemplar, mis on arvatud kolmandasse varianti. Ornamentiks on nendel ripatsitel põhiliselt silmaked, vähem esineb joonornamenti ja täkkejooni.

Tabel 2. Väikesed kammikujulised pronksripatsid

Leiukoht	Leiunumber	Leiu-aeg	Variant	Mõõtmed, cm	Muistise või leiu dateering
Pajusi kivikalme	AI 1999: 12	1895	1	3,6 × 3,0 × 0,3	11.–12. sajand
Rõuge linnamägi	AI 4040: 91	1951	1	6,3 × 3,2 × 0,2	11. sajand
Mäeküla	AI 1353: 1	enne 1879. a.	2	4,0 × 3,2 × 0,2	10. saj. teine pool kuni 11. sajand
Leiukoht teadmata	AI 2623		2	3,7 × 3,1 × 0,2–0,3	
Marino küla	AI 2643: 369	1920	2	4,9 × 3,4 × 0,25–0,3	
Luki küla kääpad	AI 3370: 3	1935	2	5,0 × 4,3 × 0,2–0,25	10. –11. sajand
Mõhkküla kivikalme	VM 9164	enne 1961. a.	katke	2,8 × 1,5 × 0,2	I at. esimene pool, II at. algus
Maidla kivikalme	AM 580: 5658	1990	3	3,7 × 3,1 × 0,2–0,3	11.–13. sajand

Variant 1: lihtsa ümara aasaga ripatsid. Niisuguseid ripatseid on teada kaks. Pajusi kivilalmest (Põltsamaa khk.) leitud kõveraks painutatud ripatsil on mõlemad otsad murdunud, pikemalt säilinud ots on ülespoole kaarduva nurgaga (joon. 8: 1; Katalog 1896, tahv. 27: 14; Selirand 1974, tahv. XXXII: 3). Ripatsi ülaosas olevas aasas on pronksrõngake. Kulunud ornamendist on kohati nähtavad kaks täkkerida ja aimatav üks silmake. Ripats on leitud Pajusi vallast Luige karjamõisa maalt Sarapuumäe-nimelisest kivilalmest, mida 1895. aastal kaevas Richard Hausmann. Samast saadi silmik- ja ambsõlgi, ristpeaga rinnanõel, hoburaudsõle katke, sõrmuseid, käevõrusid, nuge, helmeid, odaotsi, kirveid, vikat ja muid leide. Kalmet on kasutatud vanemal rauaajal ja 11.–12./13. sajandil. Rõuge linnamäelt leitud silmakestega kaunistatud ripats on ülespoole kaarduvate nurkadega ja ümara aasaga ülaosas (joon. 8: 2; Аун 1992, tahv. XXIX: 13; Moora 1955, joon. 15: 5). Harri Moora arvates võib ripats kuuluda 11. sajandisse (Moora 1955, 59).

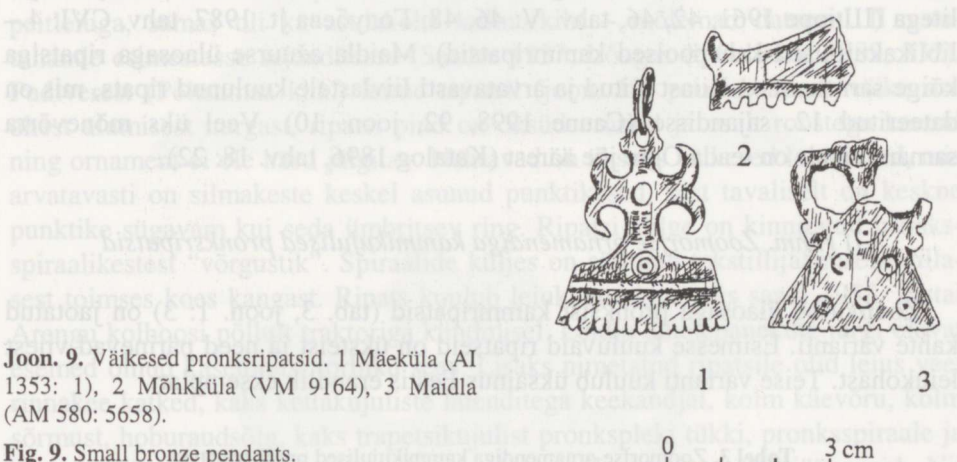

Joon. 8. Väikesed pronksripatsid. 1 Pajusi (AI 1999: 12), 2 Rõuge (AI 4040: 91), 3 Marino (AI 2643: 369), 4 Luki (AI 3370: 3), 5 teadmata leiukoht / finding place unknown (AI 2623).

Fig. 8. Small bronze pendants.

Variant 2: ripatsid, mille ülaosas on ristikujuline pikendus. Niisuguseid ripatseid on teada neli. Mäeküllast (Karksi khk.) Küti talu maalt väikesest kihvihunnikust leitud kammikujulise pronksripatsi ülaosas oleva ristikujulise pikenduse külgmised harud hargnevad kaheks (joon. 9: 1; Katalog 1896, tahv. 27: 15). Ripats on kaunistatud tihedatest kaarjatest kriipsukestest siksakjoonte ja kahekordsetest kontsentrilistest ringidest silmakesega kummalgi küljel. Ripats kinnitub kahekordsetest lülidest keti abil suure ühendamata harudega kaksik-

ristpeaga rinnanõela külge. Niisugused rinnanõelad on Marika Mägi dateerinud 10. sajandi teise poolde ja 11. sajandisse (Mägi 1997, 45–49, joon. 17, tahv. XI: 1). Kammikujuline pronksripiats teadmata leiukohast on ülespidi kaarduvate nurkadega ja ülaosas ümarate harudega risti (ristikheinalehe) kujulise pikendusega (joon. 8: 5). Kujult sarnaneb see rohkem 1. variandi ripatsitega. Ripats on ornamenditud täkete, silmakeste ja lohukestega. Marino külast (Haljala khk.) Treieri talu maalt kündmisel leitud väike ülespoole kaarduvate nurkadega kammikujuline ripats on kaunistatud eenduva vööndi ja silmakestega, ristikujulise pikenduse külgmised harud on rombikujulised, ülemine aga kaarja servaga (joon. 8: 3). Neljas eksemplar (joon. 8: 4) on saadud Setumaalt Luki küla (Senno vald) maadel asunud kääpa servast kündmisel (Saadre 1935, 9–10). Samast pärinevad veel pronksist spiraalkäevõru, kellukesega kaelavõru, pintsett, klaashelmed, keekatke, savinõukillud ja kaks 10. sajandi esimesse poolde kuuluvat araabia münti. Kentsentriliste ringikeste ja joonornamendiga kaunistatud ripatsi ülaosa on ristikujuline, kammiosal on ülespoole kaarduvad nurgad ja eenduv vöönd, piid on lühikesed ja osalt kulunud.

Joon. 9. Väikesed pronksripiatsid. 1 Mäeküla (AI 1353: 1), 2 Mõhkküla (VM 9164), 3 Maidla (AM 580: 5658).

Fig. 9. Small bronze pendants.

Mõhkkülast (Põltsamaa khk.) Veskimäe talu maalt leitud ripats on säilinud katkendlikult (joon. 9: 2), seetõttu ei ole teada, kas selle ülaosas oli ristikujuline pikendus või mitte. Ripatsi katke on ülespoole kaarduva nurgaga, ornament ei ole säilinud. Katke kuulub leidude hulka (käevõrude katked, sõrmused, pronkskettide katked, linnukujuline ripats jm.), mis on saadud hävinud kivilalmest, kuhu on maetud I aastatuhande esimesel poolel ja II aastatuhande alguses.

Variand 3: ažuurse ülaosaga ripatsid. Ainus niisugune ripats on leitud Maidla kivilalmest (Kullamaa khk.), ripats on kaunistatud silmakestega, selle ažuurne ülaosa on katkine ja deformeerunud (joon. 9: 3; Mandel 1991, tahv. XVI: 12). Maidla kivilalme leiumaterjal kuulub 11.–13. sajandisse (Mandel 1991, 382–384). Eestis leidub ripatseid, mis Maidla eksemplariga küll kuju poolest sarnanevad, kuid on ilma piideta – seega on need pigem kirve- kui kammikujulised (näit. Madi kalmest

– Selirand 1974, tahv. XXXI: 2; Kaberla kalmistult – Selirand 1974, tahv. XXXII: 7; Kõmsi kalmest – Mandel 1980, tahv. XII: 10; Pada kalmistult – AI 5366: XXI, 4).

Väikesed kammikujulised pronksripatsid naabermaades

Analoogilisi väikesi kammikujulisi pronksripatseid on teada Lätist. Üks Marino küla ripatsiga sarnane silmakestega kaunistatud eksemplar on leitud Zunnast (Latvijas 1974, tahv. 50: 7). Märtiņsalast saadud samasuguse kujuga ripatsi alaosas aga kammipiid puuduvad (Latvijas 1974, tahv. 53: 11). Mõlemad ripatsid arvatakse olevat kuulunud liivlastele, Zunnast leitud eksemplar on dateeritud 11. sajandisse (Latvijas 1974, 202; Голубева jt. 1987, 256). Ka mõnel Soomest pärit ripatsil on ristikujuline ülaosa, kuid nende alaosas ei ole piisid (Kivikoski 1939, 163, joon. 23), ning need on pigem kirvekujulised. Mõnikord esineb ka kirvekujulistel ripatsitel kammripatsitega sarnaseid ülespoole keeratud nurki (Latvijas 1974, tahv. 53: 10; Седова 1981, joon. 7: 8–9; Рыбаков 1988, joon. 92). Lätist on leitud Eesti omadest täiesti erineva kujuga kammripatseid, mida seostatakse näiteks kuršidega (Latvijas 1974, 190, tahv. 49: 20) ja latgalitega (Шноре 1961, 42, 46, tahv. V: 46, 48; Голубева jt. 1987, tahv. CVI: 4 – liblikakujulised kahepoolsed kammripatsid). Maidla ažuurse ülaosaga ripatsiga kõige sarnasem on Riiaist leitud ja arvatavasti liivlastele kuulunud ripats, mis on dateeritud 12. sajandisse (Caune 1998, 92, joon. 10). Veel üks mõnevõrra sarnane ripats on teada Ogre jõe äärest (Katalog 1896, tahv. 18: 22).

II rühm. Zoomorfse ornamendiga kammikujulised pronksripatsid

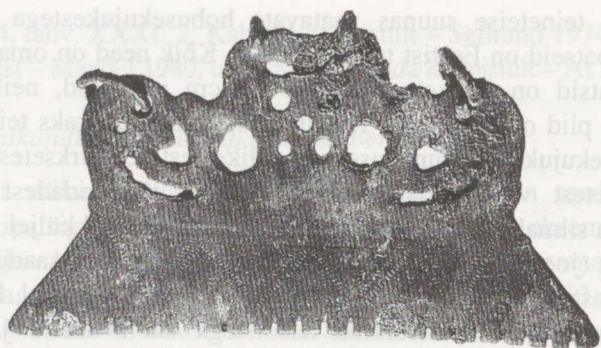
Zoomorfse ülaosaga pronksist kammripatsid (tab. 3, joon. 1: 3) on jaotatud kahte varianti. Esimesse kuuluvaid ripatseid on üksteist ja need pärinevad viiest leiukohast. Teise varianti kuulub üksainus Eestis erandlik eksemplar.

Tabel 3. Zoomorfse ornamendiga kammikujulised pronksripatsid

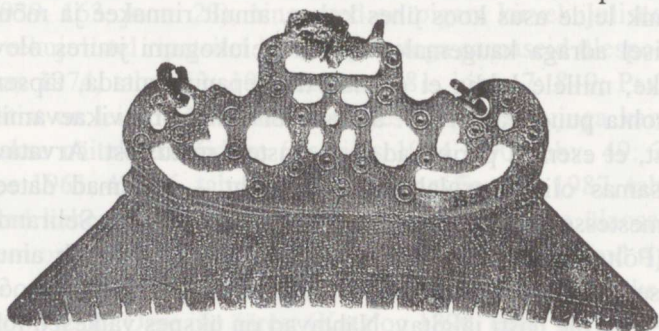
Leiukoht	Leiunumber	Leiuage	Variant	Mõõtmed, cm	Muistise või leiu dateering
Savastvere	AI 3355: 70	1935	1	10,3 × 5,6 × 0,2	II at. esimesed sajandid
Savastvere	AI 3355: 71	1935	1	11,5 × 5,1 × 0,2	II at. esimesed sajandid
Savastvere	AI 3355: 72	1935	1	10,8 × 5,9 × 0,2	II at. esimesed sajandid
Savastvere	AI 3355: 73	1935	1	9,5 × (4,4) × 0,25	II at. esimesed sajandid
Savastvere	AI 3355: 74	1935	1	8,9 × 5,2 × 0,25	II at. esimesed sajandid
Pudivere	AI 4194: 5	1955	1	8,9 × 5,6 × 0,2	10. saj. teine pool – 13. sajand
Maidla kivikalme	AM 580: 425	1984–85	1	8,6 × 5,7 × –	11.–12. sajand
Maidla kivikalme	AM 580: 63	1984–85	1	9,1 × 5,4 × 0,3	11.–12. sajand
Maidla kivikalme	AM 580: 2250	1984–85	1	4,4 × 3,9 × 0,3	11.–12. sajand
Kodasema kivikalme	AI 6316: 1	1997	1	4,2 × 3,5 × 0,3	11.–12. sajand
Leiukoht teadmata	LM		1		
Leiukoht teadmata	AM 244: 1		2	6,65 × 4,4 × 0,2	

Variant 1: teineteise suunas vaatavate hobusekujukestega kammripatsid. Niisuguseid ripatseid on Eestist teada üksteist. Kõik need on omavahel küllaltki sarnased. Ripatsid on õhukesed, u. 0,2–0,3 cm paksused, neil on tugevasti laienev alaosa, piid on lühikesed. Ažuurse ülaosas asub kaks teineteise suunas vaatavat hobusekujukest. Kaunistuseks on väikestest nelinurksetest, mõnikord ka kitsastest sirgetest või kaarjatest täketest read, täkkeridadest moodustuvad siksakjooned ja silmakesed. Ornament on ripatsite mõlemal küljel.

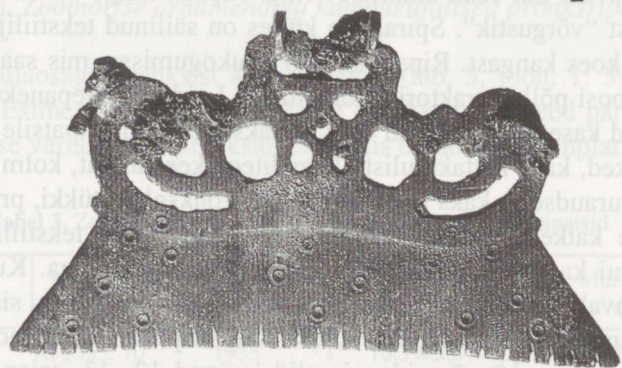
Viis ripatsit (joon. 10–11) on ühest leiukohast. Need on saadud 1935. aastal Savastvere külast (Kodavere khk.) Vahtra talu põllult kündmisel. Lisaks oli leius rinnakee, kolmest traadist keeratud aasotstega kaelavõrusid ja tõmpotstega käevõrusid, spiraalsõrmuseid, ühendharulisi ristpeaga rinnanõelu, mitmesuguse kujuga ripatseid, keekandjaid, kuljuseid, pronksspiraale, hoburaudsõlg, münte ja muud. Enamik leide asus koos ühes kohas, ainult rinnakee ja mõned käevõrud olid kündmisel adraga kaugemale veetud. Leiukogumi juures olevat olnud ka kasetohutükke, millele leidja ei osanud tähelepanu osutada, täpsemad andmed leiusuhete kohta puuduvad. 1937. aastal läbiviidud proovikaevamised ei kinnitanud oletust, et esemed pärinevad maa-alustest matustest. Arvatavasti on tegu peitleiuga, samas oli ka asulakoha kultuurkiht – mõlemad dateeriti II aastatuhande esimestesse sajanditesse (Saadre 1937; Lõugas & Selirand 1989, 332). Pudiverest (Põltsamaa khk.) leitud ripatsil (joon. 12) puudub ainult väike osa ühest alumisest nurgast, ripatsi pind on oksüdeerunud ja osalt roostega kaetud ning ornament ei ole hästi jälgitav. Nähtavad on üksnes väikesed lohukesed, mis arvatavasti on silmakeste keskel asunud punktikesed, sest tavaliselt on keskne punktike sügavam kui seda ümbritsev ring. Ripatsi külge on kinnitatud pronksspiraalikestest “võrgustik”. Spiraalide küljes on säilinud tekstiilijäänuseid villasest toimses koes kangast. Ripats kuulub leiukogumisse, mis saadi 1955. aastal Arengu kolhoosi põllult traktoriga kündmisel. Leidja tähelepanekute järgi olevat esemed olnud kasetohust torbiku sees. Lisaks nimetatud ripatsile olid leius veel rinnakee katked, kaks kettakujuliste laienditega keekandjat, kolm käevõru, kolm sõrmust, hoburaudsõlg, kaks trapetsikujulist pronkspleki tükki, pronksspiraale ja varrasahelike katkeid ning pronksspiraalidega ilustatud tekstiilijäänuseid. Nii Savastvere kui ka Pudivere puhul on ilmselt tegu peitleiuga. Kuigi Savastvere leid on tunduvalt rikkalikum ja Pudivere oma tagasihoidlikum, sisaldavad mõlemad osalt samasuguseid esemeid. Lisaks kammripatsitele on mõlemas kolmest traadist tõmpotstega käevõrusid, mis olid levinud 12.–13. sajandil (Ligi 1993, 69–70). Omavahel on sarnased ka hoburaudsõled, millel on fassettotsad ja hundihammasornamendiga kaunistatud rombiline läbilõikega kaar. Heikki Pauts dateeris niisugused sõled 11. sajandi keskpaigast kuni 12. sajandi keskpaigani (Pauts 1995, 40jj., tahv. XI: 5, XIV: 1, tabel 4 ja 7). Mõlemad leiud sisaldavad laia keskkeermega spiraalsõrmuseid, mis on kaunistatud hundihammasornamendi või tækkejoontega, niisugused sõrmused levisid alates 11. sajandist, kuid olid kasutusel ka 12.–13. sajandil (Ligi 1993, 79–80; Valk 1991, 188). Samuti on mõlemas leiukogumis rauast südamikü ümber keeratud pronksspiraalidest

1

2

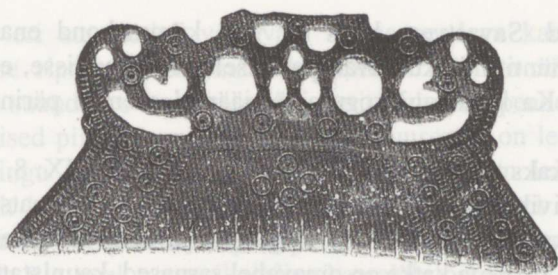

3

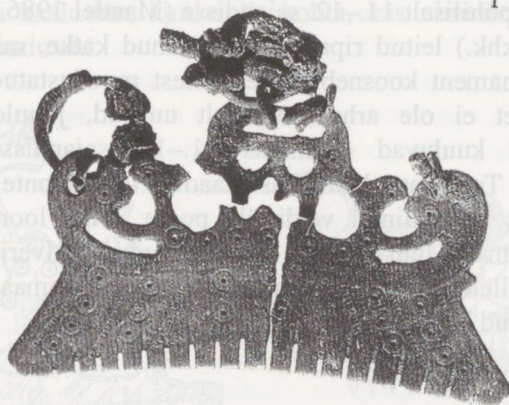
0 3 cm

Joon. 10. Savastvere ripatsid. 1 AI 3355: 70, 2 AI 3355: 71, 3 AI 3355: 72.

Fig. 10. Pendants from Savastvere.

1

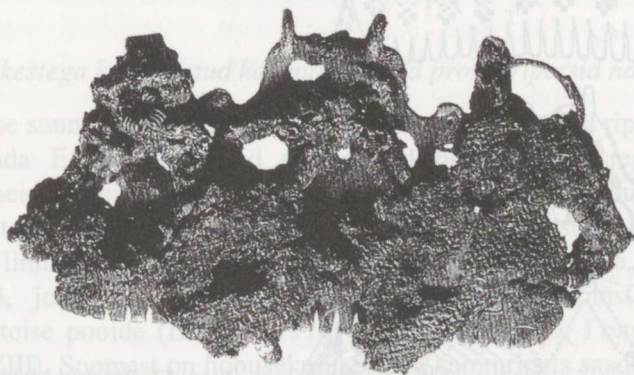

2

0 3 cm

Joon. 11. Savastvere ripatsid 1 AI 3355: 73, 2 AI 3355: 74.

Fig. 11. Pendants from Savastvere.

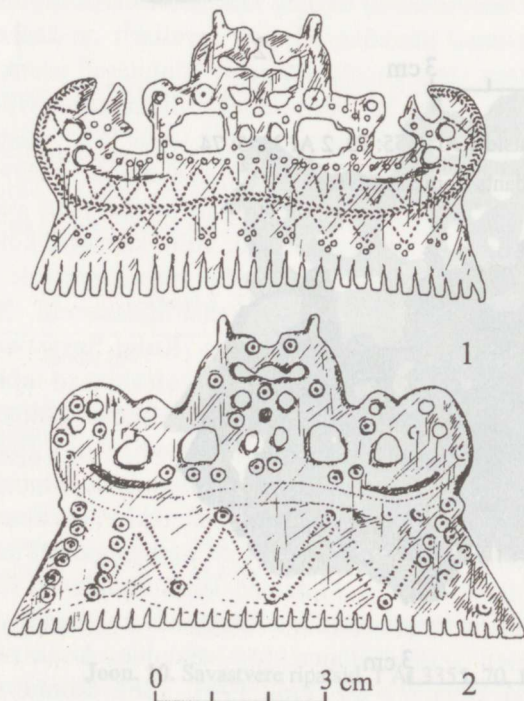
0 3 cm

Joon. 12. Pudivere ripats (AI 4194: 5).

Fig. 12. Pendant from Pudivere.

võrgustiku katkeid. Savastvere leius on veel kümmekond enamasti saksa ja anglosaksi ripatsmünti, mis kuuluvad peamiselt 11. sajandisse, eelkõige sajandi esimesse poole. Ka kummagi kogumi ülejäänud esemed pärinevad peamiselt 11.–13. sajandist.

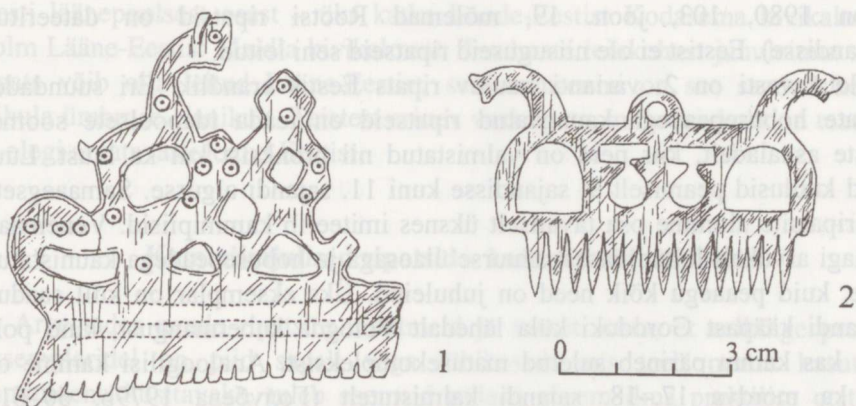
Kolm ripatsit, kaks tervet (joon. 13; Mandel 1986, tahv. IX: 8, 9) ja üks katke, on teada Maidla kivilalmest (Kullamaa khk.). Üks tervetest ripatsitest on kaunistatud täkke- ja siksakjoonte, väikeste ringikeste ja kahe silmakesega kummalgi küljel. Teine terve ripats ja katke on omavahel sarnased, kaunistatud on mõlemad kahekordsetest täkkejoontest siksakkidega ja silmakestega. Kivilalme selle osa leiumaterjal kuulub põhiliselt 11.–12. sajandisse (Mandel 1986, 359). Kodusema kivilalmest (Keila khk.) leitud ripatsist on säilinud katke, millel nurk ja piid osalt puuduvad. Ornament koosneb täkkejoontest moodustatud siksakkidest ja silmakestest. Kalmet ei ole arheoloogiliselt uuritud, juhuleidudena saadud pronksemete katked kuuluvad enamikus 11.–12. sajandisse (Luik 1998a, 203–206, joon. 1). Teadmata leiukohast saadud täkkejoonte ja silmakestega kaunistatud ripatsist on säilinud veidi üle poole, teine loomafiguur puudub (joon. 14: 1). Läänemaa Muuseumi on ese jõudnud dr. Alveri erakogust, kuhu see olevat saadud kelleltki Lihula ümbruse elanikult (Läänemaa 1933), kuid pole teada, kas see on leitud Läänemaalt.

Joon. 13. Ripatsid Maidla kivilalmest. 1 AM 580: 425, 2 AM 580: 63.

Fig. 13. Pendants from Maidla stone grave.

Variant 2: eri suundades vaatavate hobusepeadega kaunistatud ripatsid. Ainus niisugune ripats on teadmata leiukohast. See on ažuurne ja ülaosas kaunistatud eri suundades vaatavate stiliseeritud hobusepeadega (joon. 14: 2). Mõlemad äärmised piid on murdunud. Ajaloomuuseumi on leid üle antud Eesti Kirjanduse Ühingu muuseumist 1941. aastal. Saadud on leid Lihulas elanud Albert Büttnerilt 1913. aastal. On mõeldav, et see ese pärineb Läänemaalt, kuigi välistatud ei ole ka võimalus, et ripats pole üldse Eestist leitud. Koos ripatsiga anti muuseumile üle veel trapetsikujulise kaareläbilõikega pronksist hoburaud-sõlg (Lääne-Eesti seda laadi sõled on Pauts (1995, tabel 4 ja 7) dateerinud 11. sajandisse) ja kaaluviht, kuid selle kohta, kas nimetatud esemed on koos leitud, andmed puuduvad.

Joon. 14. Ripatsid teadmata leiukohast 1 LM, 2 AM 244: 1.

Fig. 14. Pendants from unknown finding places.

Hobusekujukestega kaunistatud kammikujulised pronksripatsid naabermaades

Teineteise suunas vaatavate hobusekujukestega kaunistatud ripatseid on kõige rohkem teada Eestist. Üksikuid niisuguseid hobusekujukestega kaunistatud pronksripatseid on leitud siiski ka naaberladelt. Lätist on saadud kaks analoogilist ripatsit, mis arvatakse olevat kuulunud liivlastele. Neist üks on leitud Asote linnamäelt, linnuse 14. kihist, mis on dateeritud 12. sajandisse (Шноре 1961, 37–38, 123, joon. 52). Teine ripats on leitud Laukskolast ja dateeritud 12. sajandi teise poole (Latvijās 1974, 202, tahv. 53: 19; Голубева jt. 1987, 256, tahv. VIII). Soomest on hobusekujukestega kammripats saadud Kalanti khk. Kalmumäki kalmest. E. Kivikoski andmeil oli see ainus niisugune eksemplar Soomest. Et Kalmumäki hilisemad dateerimist võimaldavad esemed pärinevad 11. sajandist, ei ole ka nimetatud ripats tõenäoliselt sellest ajast hilisem (Kivikoski 1973, 108, joon. 789). Ilma hobusekujukesteta ažuurse ülaosaga pronksist

kammripats Sysmä khk. Siivolanpeltost kuulub ristiretkeaga (Kivikoski 1973, 146, joon. 1211). Veel üks hobusekujukestega ripats on teada Peipsi järvest ida poolt, Zalahtovje kalmistult. Ripats on leitud koos 10. sajandi lõpu mündiga (Успенская 1967, 95, 118, joon. 14: 15). Valentin Sedov seostab Zalahtovje kalmistut vadjalastega (Седов 1953, 224–225). Priit Ligi peab Zalahtovje kalmistu leiumatjerjali eestipäraseks ja arvab, et Zalahtovje noorema rauaaja kalmed kuulusid sama rahvastiku järglastele, kes matsid keskmisel rauaajal pikk-kääbaste kultuuri kalmetesse (Ligi 1993, 89).

Naabermaadest on teada zoomorfse ornamendiga kammripatseid, mille ülaosas asuvad hobuste asemel draakoni- või maopead (näit. Lätist – Katalog 1896, tahv. 18: 21; Luik 1998b, joon. 11; Soomest – Kivikoski 1939, tahv. XXXIV: 4; 1973, 108, joon. 790; Rootsist – Nerman 1929, 176–177, joon. 192; Ohlsson 1980, 103, joon. 19, mõlemad Rootsi ripatsid on dateeritud 11. sajandisse). Eestist ei ole niisuguseid ripatseid seni leitud.

Mäletatavasti on 2. varianti kuuluv ripats Eestis erandlik. Eri suundades vaatavate hobusepeadega kaunistatud ripatseid on teada idapoolsete soomeugrilaste asualadelt, kus neid on valmistatud nii pronksist kui ka luust. Luuripatsid kuulusid peamiselt 9. sajandisse kuni 11. sajandi algusse. Samaaegsete pronksripatsite alumine osa tavaliselt üksnes imiteerib kammipiisid. Venemaalt on üsnagi arvukalt leitud vasest ažuurse ülaosaga ja hobusepeadega kaunistatud kamme, kuid peaaegu kõik need on juhuleiud. Üks eksemplar on küll saadud 13. sajandi kääpast Gorodoki küla lähedalt Vologda kubermangust, kuid pole kindel, kas kamm pärineb suletud matusekompleksist. Analoogilisi kamme on leitud ka mordva 17.–18. sajandi kalmistutelt (Голубева 1979b, 60–61). Kondratjeva (Кондратьева 1981, 108; 1986, 60, joon. 3: 2; 1999, 83) andmeil on soomeugrilased kasutanud zoomorfse ornamendiga metallkamme (näit. Volga ja Arhangelski piirkonnas) isegi veel 19.–20. sajandil. Võimalik on, et Ajaloomuuseumis säilitatav ripats ei olegi leitud Eestist.

Kammikujuliste ripatsite levik Eestis

Luust ja pronksist kammripatsite levikus on nii piirkonniti kui ka muististes esinemise osas mõningaid erinevusi (joon. 1).

Luuripatsid on iseloomulikud peamiselt Lõuna-Eestile, kusjuures kaks kolmandikku neist on leitud ühest kohast – Rõugest (linnamäelt üheksa eksemplari ja asulast kolm). Ülejäänud ripatsitest neli on samuti Lõuna-Eestist ning leitud linnustelt või asulatest – Kivivare asulakohast, Tõrva Tantsumäelt ja Tartu linnuselt. Ainult üks ripats ja üks arvatavasti kammripatsi valmistamiseks mõeldud toorik on teada Põhja-Eestist – Pada I asulast. Kõigi nimetatud leiukohtade puhul on tegu nn. linnus–asula süsteemi kuuluva linnamee või asulakohaga. Ühtki luust kammripatsit ei ole teada matustest, kuid arvestades, et Eestis valitses luuripatsite kasutusajal põletusmatus, on see ka täiesti loomulik.

Väikesed kammikujulised pronksripiatsid on levinud üle Eesti ühtlasemalt, kuid nende arv on väga väike. Kaheksast teadaolevast ripatsist üks on leitud Setumaa praegu Venemaale kuuluvast osast. Lõuna-Eestist on üks väike kammikujuline pronksripiats teada Rõuge linnamäelt. Teine Lõuna-Eestist saadud eksemplar on Mäekülalt Karksi khk-st ja tõenäoliselt pärineb see kalmest. Kivikalmetest on kaks Kesk-Eestist Põltsamaa khk-st saadud eksemplari (Pajusi, Mõhkküla). Põhja-Eestist Marino külast (Haljala khk.) on ripats saadud juhuleiuna, veel ühe juhuleiuna saadud ripatsi leiukoht on teadmata. Ainus Lääne-Eestist Maidla kalmest leitud väike kammripiats on ülejäänutest erinev.

Suurtest zoomorfse ornamendiga ripatsitest kuus eksemplari on peitleidudest, neist viis Ida-Eestist Savastverest, kus peitleid asus samaaegses asulakihis. Peitleid oli ka Kesk-Eestis Pudiveres, kust saadi üks ripats. Ülejäänud ripatsid on Eesti läänepoolsest osast – üks katke Loode-Eestist Kodasema kivikalmet ja kolm Lääne-Eestist Maidla kivikalmet. Teadmata leiukohast juhuleiuna saadud ripats võib olla leitud Lääne-Eestist, sest muuseumi on see saadud kelleltki Lihula ümbruse elanikult. Teistest erinev vaskripiats, mille leiukoht on teadmata, ei olegi arvatavasti leitud Eestist.

Kammikujulised ripatsid – kammid või sümbolid

Arvestades nende ripatsite mõõtmeid ja samuti seda, et eelkõige pronksist eksemplaridel on piid sageli väga lühikesed, mis teeb nende kasutamise kammidena küsitavaks, tuleb esemeid pidada pigem ilma praktilise otstarbeta ripatsiteks, mille tähendus võis olla eelkõige sümboolne. Tuleb ette ka niisuguseid pronksripiatseid, mille alaosa üksnes imiteerib piide olemasolu (Голубева 1979b, joon. 22; Kivikoski 1939, tahv. XXXIV: 4; 1973, joon. 790). Kammid ei ole ainsad tarbeesemed, millekujulisi ripatseid on valmistatud. Lisaks kirvekujulistele ripatsitele on teada veel näiteks noakujulisi ripatseid, mida on meisterdatud nii luust kui ka pronksist, samuti on teada luust labidakesi, mida samuti on tõenäoliselt ripatsitena kasutatud (Тыниссон 1984, 186, joon. 2: 12, 13). Sümbolitena võib käsitleda ka loomahammastest ja -luudest ripatseid, kusjuures lisaks kihvade kasutamisele ripatsitena on kihvakujulisi ripatseid valmistatud ka pronksist, niisuguseid on teada näiteks Lätist liivlaste alalt (Tõnisson 1974, joon. 28: 7; Luik 1998b, joon. 11) ja Soomest (Kivikoski 1973, 109, tahv. 91: 801). Lätist on leitud pronksist ripats, mis jäljendab kopraluust valmistatud ripatseid (AI 1222: XXV: 2). Väikesi tööriistade ja tarbeesemete koopiaid on olnud kombeks hauapanustena kaasa panna Leedus – meestele näiteks miniatuurseid rauast sirpe, kirveid ja hobuste suuraudu, naistele pronksist, harvem ka merevaigust valmistatud ketramise ja kudumisega seotud esemete (värtnad, värtnakedrad, kõlad) koopiaid (Vaitkunskienė 1992, 54, joon. 5). Tarbeesemekujulisi amulette esineb ka Venemaal, sageli terve komplektina keekandja küljes, kusjuures lisaks tarbeesemetele (noad, lusikad, võtmed, sirbid,

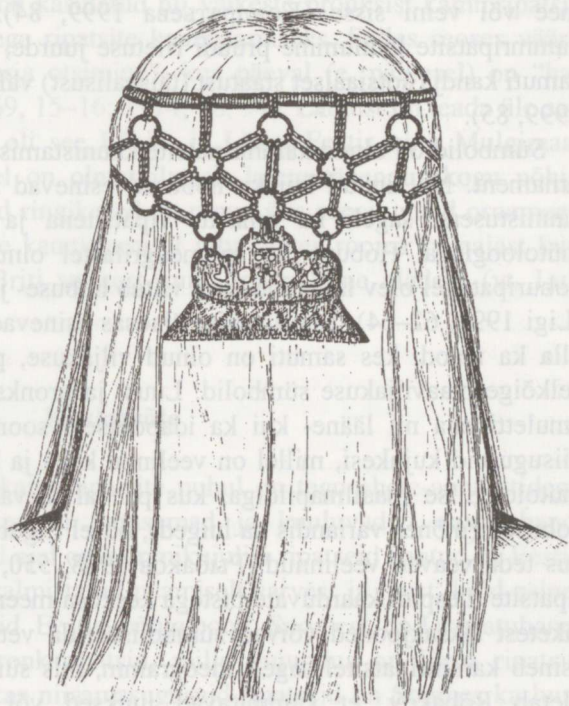
saed, kammid) võib kohata ka loomakujakesi (eelkõige linnud ja hobused). Boris Rõbakov käsitleb neid kui “paganlikke üleskirjutusi”, kus igal esemel on kindel tähendus ja nõnda kujutab esemete komplekt tervet fraasi (Рыбаков 1988, 540, joon. 90).

Siiski on võidud niisuguseid väikesi kammikesi ka kammimiseks kasutada. Näiteks Pada luuripatsi piidel on nähtavad peened põikjooned, mis viitavad, et eset kasutati tõenäoliselt kammimiseks. Samasuguseid jooni esineb mõnikord ka luukammide piidel (näit. Iru, Otepää: Luik 1998c, joon. 8, 30, tahv. I: 2, II: 3; Tallinn, Sauna t. AI 6332: 627). Siiski ei ole enamiku kammide piidel selliseid jooni, seetõttu ei saa niisuguste joonte puudumist luust kammripatsitel pidada tõendiks selle kohta, et neid kammidena ei ole kasutatud. Põikjoonte esinemine piidel sõltub ilmselt eeskätt eseme valmistamiseks kasutatud materjali – luu või sarve – kõvadusest.

Kui eeldada, et tegu on ripatsitega, tekib küsimus, kus ja kuidas niisuguseid ripatseid kanti. Eesti luuripatsitest ei ole ühtegi leitud matusest ega ka mitte mõne teise leiu küljes. Sellele, et ese on ripats, viitavad üksnes nende ülaosas olevad augud. Ühegi ripatsi puhul ei ole jälgi pronksist ega rauast rõngakestest. Tõenäoliselt on need pigem olnud kinnitatud nahkrihma, paela või nõõri abil näiteks riiete külge. Auna arvates on need võinud amulettidena olla kinnitatud ka rinnakeedesse (Аун 1992, 67). Idapoolsete soomeugrilaste juures on hobusepeadega kaunistatud sarvest kammripatseid leitud 9.–10. sajandisse dateeritud naisematuste juurest, kus need asetsesid surnu rinnal, paremal pool, kuid neid esineb ka mehematustes. Gorodištše küla asulakohalt Vologda kubermangust leitud kahe hobusekujukesega luuripatsi küljes on säilinud nahkrihma katke, mille ümber on mähitud pronksspiraalike. 11.–12. sajandi pronksist zoomorfseid ripatseid on saadud naisematustes koos teiste amulettidega õlalt või vöö juurest (Голубева 1979a, 58–61), kammi paiknemisel rinnal või vöökohal oli kaitsemaagiline tähendus (Кондратьева 1999, 85).

Pronksripatsitest on enamik samuti leitud üksikult, mõnikord on ripatsi küljes pronksrõngake. Üks väike ripats Karksi Mäeküllast kinnitub umbes 5 cm pikkuse kahekordsetest lülidest keti abil kaksikristpeaga rinnanõela küljes olevasse pronksrõngasse koos kahe jämedama keega. Lähtudes keti pikkusest on ebatõenäoline, et ripatsit oleks võidud kasutada kammina, ka on selle piid pigem sümboolsed. S-kujulistest lülidest keti külge kinnitub Riia lähedalt leitud Eesti kammripatsitest erinev mao- või draakonipeadega ripats (Luik 1998b, joon. 11), ka teine analoogiline ripats Lätist on leitud koos ketikatkega (Katalog 1896, tahv. 18: 21). Pudiverest pärit kahe hobusekujukesega ripats kinnitub raudrõngastest ja rauast südamiku ümber mähitud pronksspiraalidest “võrgu” külge (joon. 12). Savastvere leius esines samuti niisuguse võrgustiku katkeid, väikesi fragmente sellest on säilinud paari Savastvere ripatsi küljes (joon. 10: 3, 11: 2), ka on ripatsid osalt kaetud rauaroostega. Niisamasuguse võrgustiku katkeid on teada ka Maidla kalmest. Seejuures on mõned võrdlemisi pikkade varrasahelikega katked (AM 557: 635) leitud vahetult ühe kammripatsi lähedusest.

Erineva suurusega rõngastest ja erineva pikkusega spiraalidest võrgustike katkeid on Maidlast leitud rohkemgi (näit. AM 580: 221, 234, 728, 1638), kuid need on paiknenud kammripatsitest kaugemal. Et leiukoht on põlluna kasutatud ala, võivad esemed olla kündmisel esialgselt asukohast eemale kantud. Seesuguseid pronksspiraalidest võrgustikke tõlgendatakse enamasti peahete fragmentidena (Lõugas & Selirand 1989, 283; Mäesalu 1995, 334, joon. 1: 4). Niisiis on võimalik suurte hobusekujukestega ripatsite kuulumine hoopiski peahete juurde (joon. 15). Siiski võidi kirjeldatud võrgustikke kasutada ka muuks otstarbeks, näiteks liivlastel esineb neid naiste pronksplekiga pealistatud noatuppede juures (Latvijas 1974, joon. 118; Zariņa 1988, joon. 31). Ripatsid võisid niisuguse võrgustiku abil olla kinnitatud ka vöö külge ja rippuda puusal.

Joon. 15. Hobusekujukestega ripatsite võimalik kandmisviis. Pronksspiraalidest peachte all võidi kanda ka linikut.

Fig. 15. A possible way of wearing the pendants with horse figurines. A kerchief could have been worn under the headdress of bronze spirals.

Tundub, et kammripatsite puhul on tõenäoliselt tegu sümbolite või amuletidega, mitte tarbeesemetega. Kamm on eelkõige seostatav juustega, millele on uskumustes sageli maagilist tähendust omistatud. Juukseid on peetud elujõu sümboliks või ka hinge asupaigaks, neid on kasutatud nn. kontaktmaagias – inimese mõjutamiseks tema juuksesalgu kaudu. Sellest tulenes ka näiteks keeld mahalõigatud juukseid vedelema jätta kohta, kust vaenulikud jõud võiksid neid kätte saada ja sel viisil omaniku kahjuks kasutada (Masing 1998, 71–73).

Juuksed on tähtsad armastusmaagiaski (Eisen 1996, 166; Masing 1998, 72). Sümbolina võib käsitada abielunaise allutamist mehele, kus abiellumisrituaali juurde on kuulunud naise juuste lühikeseks lõikamine (Laugaste 1963, 303, 313), samuti komme, et abielus naine ei tohtinud käia katmata peaga. 17. sajandist on andmeid pruudi äralõigatud juuste kasutamisest viljakusmaagias – mattes juuksed lambalauta loodetakse saada head lambaõnne ja järelkasvu (Laugaste 1963, 67–70; Eisen 1996, 21–22). Folklooris esineb kamm või hari maagilise esemena, mille mahaviskamisel tekib tihe mets, kust kuri tegelane läbi ei pääse (Vaitkunskienė 1992, 54; Рыбаков 1988, 544). Venemaal oli kammil oluline koht pulmakombestikis, 16.–17. sajandi kirjalikest allikatest on teada, et kamm kuulus pruudile toodud kingituste hulka. Pruudi juuste rituaalne kammimine enne pulmi oli seotud viljakusmaagiaga, kus kammipiid imiteerisid vihma. Kastmise ja viljastamisega seostatakse ka kommet kasta kamm enne kammimist mee või veini sisse (Кондратьева 1999, 84). Volga piirkonnast on teada kammripatsite kuulumine pruudi riietuse juurde, kus neil oli kaitsemaagiline ja samuti kandja sotsiaalset staatust (täisealisust) väljendav tähendus (Кондратьева 1999, 85).

Sümbolid on olnud kammripatsite kaunistamisel kasutatud looma kujutised ja ornament. Nii linnud kui ka hobused esinevad lisaks kammikujuliste ripatsite kaunistusena sageli ka omaette ripatsitena ja neid seostatakse soome-ugri mütoloogiaga. Hobune on soomeugrilastel olnud viljakuse sümbol, õnsatel hoburipatsitel olev laineline joon viitab hobuse- ja veelinnukultuse põimumisele (Ligi 1993, 62–64). Luuripatsite ülaosas esinevad zoomorfsed kujutised võivad olla ka maod, kes samuti on olnud viljakuse, põllumajanduslikes kultuurides eelkõige maaviljakuse sümbolid. Luust ja pronksist linnukujukesi on kasutatud amulettidena nii lääne- kui ka idapoolsete soome-ugrilaste juures. Esineb ka niisuguseid kujukesi, millel on veelinnu keha ja hobuse pea. Neid on seostatud mütoloogilise maailmapildiga, kus päeval taevavõlvil liikuvat päikest veavad hobused (mõnes variandis ka luiged), öösel liigub päike läbi maa-aluse ookeani, kus teda veavad veelinnud (Рыбаков 1988, 550, joon. 93). Hobusekujukestega ripatsite ülespidi kaarduvate otstega keskosa meenutab laeva, alaosa kaunistavad täketest siksakjooned võivad sümboliseerida vett ja laineid. Rõbakovi arvates esineb kammripatsitel sageli ideogramm, mis sümboliseerib vett. Ühest küljest oletab Rõbakov, et kammivad juuksed või palmitsetud pats on seotud veejuga või lainetega, teisalt usub ta selle ornamenti olevat seotud hügieeniga – juuste pesemisega ja sellele järgneva kammimisega. Nii pakub ta, et kammripatsitel on hügieenilis-meditsiinilise amuleti tähendus, mis pidi kaitsma nähtavate ja nähtamatute haiguskandjate eest (Рыбаков 1988, 544). Zalahtovje keerukama kujundusega kammripatsis näeb Rõbakov põhjarahvastele iseloomuliku maailmapildi sümboolset kujutist. Kammripats on kogu pikkuses jagatud kaheks vööndiks, millest alumist kaunistavad päikesemärgid ja ülemist veepiisad. Ülemise vööndi kohal on kaks hobusekuju ja nende vahel sambale toetuv romb, mis tõenäoliselt sümboliseerib maad. Päikesesümbolitega kaunistatud hobused

kujutavad päevast päikest, alumises vööndis paiknevad päikesemärgid aga päikese öist teekonda läbi maa-aluse ookeani (Рыбаков 1988, 544–545, joon. 92). Uspenskaja on Zalahtovje kammripatsil kujutatud hobuseid ja nende vahel asetsevat rombi tõlgendanud kui jumalannat, kellest kahel pool seisavad ratsanikud (Успенская 1967, 95). Eesti ripatsitest on samasugune romb teadmata leiukohast saadud katkisel ripatsil (joon. 14: 1). Kahe ratsaniku motiiv esineb ka viikingiaegsetel pronkskäepidemega tuleraudadel, mis kõige enam olid levinud Soomes (Lehtosalo-Hilander 1982, 73–74, joon. 21; Salo 1990, 56–57, 60–61). Sümbolne tähendus võis olla ka väikeste kammikujuliste pronksripatsite ülalosas oleval ristikujulisel pikendusel. Rõbakovi arvates on risti kujutis paganlikes uskumustes seotud eelkõige nelja ilmakaarega, kusjuures mõnikord on seda kasutatud koos päikest tähistava ringjoonega, teinekord jälle rombi kujutisega, mis tähistas maad (Рыбаков 1988, 550 jj.). Päikese sümboliteks peetavaid silmakesi e. punkteeritud ringikesi on kasutatud nii väikeste pronksist kammripatsite kui ka suurte hobusekujukestega ripatsite kaunistamiseks. Selles seoses väärib mainimist eesti rahvalaul “Harja otsimine”, kus päeval (e. päikesel) on “hari kuldane käessa” (vt. Tedre 1969, 15–16; 1974, 16, 94). Laulust on teada üle saja teisendi, kõige enam levinud oli see Põhja- ja Lääne-Eestis ning Mulgimaal. Kammi ja päikese seostamisel on olnud ilmselt laiem tähendus kogu põhjapoolses Euroopas. Punkteeritud ringikesed on olnud üks soositumaid ornamente luust ja samuti puust kammide kaunistamisel juba alates rooma rauaajast kuni keskajani ja see on levinud Briti saartest kuni Loode-Vene aladeni (vt. Luik 1998c).

Kokkuvõte

Nii luust kui ka pronksist kammripatsite puhul on tegu ehete-amulettidega. Eesti leiumaterjalis on luuripatsid varasemad ja kuuluvad I aastatuhande viimastesse sajanditesse. Samal ajal on kammikujulisi ripatseid kantud ka Eestist ida pool, kus neid samuti on valmistatud peamiselt sarvest ja luust, kuid esineb ka samasuguseid pronksripatseid. Eestist põhja poolt, Soomest, on I aastatuhande viimastest sajanditest pärit pronksripatsid, mille kujundus on Eesti ripatsite omaga sarnane. Ei ole teada, kas niisamasuguseid ripatseid on Soomes ka luust või sarvest valmistatud. Piirkondliku eripärana võib märkida veel Leedu rannikualal leiduvaid merevaigust kammripatseid. Eestist leitud pronksist kammripatsid ei ole varasemad 10. sajandist, tõenäoliselt kuuluvad need eelkõige 11.–12. sajandisse. Suuri hobusekujukestega pronksist kammripatseid on kõige enam leitud Eestist, naabermaadest on teada ainult üksikuid niisuguseid eksemplare. Kammil kui sümbolil on olnud oluline tähendus ka naaberaladel, kus leidub nii Eesti ripatsitega sarnaseid kui ka neist erineva kujundusega kammikujulisi ripatseid.

Tänuavaldus

Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi rahalisel toetusel (grant nr. 2907 “Muinas- ja keskaegsed luukammid ja kammikujulised luuripatsid Eestis”). Autor tänab fotograaf Enno Väljalit ja inglise keele tõlki Liis Soont.

Kasutatud kirjandus

- Arbman, H.** 1940. Birka I. Die Gräber. Tafeln. Stockholm.
- Arbman, H.** 1943. Birka II. Die Gräber. Text. Stockholm.
- Caune, A.** 1998. Kā radās un veidojās priekšstats par pirmvācu Rīgu. – Senā Rīga. Pētījumi pilsētas arheoloģijā un vēsturē. Rīga, 73–106.
- Eisen, M. J.** 1996. Esivanemate ohverdamised. Teine trükk. Tallinn.
- Hackman, A.** 1925. Fövärv till Finlands Nationalmuseet åren 1920–22. Den förhistoriska avdelningen. – Finskt Museum. Helsingfors, 24–53.
- Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga.** Riga, 1896.
- Kivikoski, E.** 1939. Die Eisenzeit im Auraflussgebiet. (SMYA, XLIII.)
- Kivikoski, E.** 1963. Kvarnbacken. Ein Gräberfeld der jüngeren Eisenzeit auf Åland. Helsinki.
- Kivikoski, E.** 1973. Die Eisenzeit Finnlands. Bildwerk und Text. Neuausgabe. Helsinki.
- Latvijas PSR arheoloģija.** Rīga, 1974.
- Laugaste, E.** 1963. Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Tallinn.
- Lehtosalo-Hilander, P.-L.** 1982. Luistari II. The Artefacts. (SMYA 82: 2.)
- Ligi, P.** 1993. Vadjäpärased kalmed Kirde-Eestis (9.–16. sajand). – MT, 2, 7–175.
- Luik, H.** 1998a. Finds from two archaeological monuments – the stone grave of Kodasema and the burial ground of Kuhjavere. – Arheoloogilised välitööd Eestis 1997. Tallinn, 203–209.
- Luik, H.** 1998b. Ovaalsöled Eestis – importesemed mitmest piirkonnast. – EAA, 2, 3–20.
- Luik, H.** 1998c. Muinas- ja keskaegsed luukammid Eestis. (MT, 6.)
- Lõugas, V. & Selirand, J.** 1989. Arheoloogiga Eestimaa teedel. Tallinn.
- Läänemaa muuseumi kogude kirjeldus 1933.** Käsikiri AI-s.
- Mandel, M.** 1980. Über die neuen Ausgrabungen in Kõmsi. – TATÜ, 4, 373–375.
- Mandel, M.** 1986. Die Steingräber von Maidla. – TATÜ, 4, 358–360.
- Mandel, M.** 1991. Die Grabfunde von Maidla und Forschungen der Steinburg zu Lihula. – TATÜ, 4, 382–384.
- Masing, U.** 1998. Eesti usund. Tartu.
- Moora, H.** 1955. Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s. – MAL, 46–94.
- Moora, H.** 1966. Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Tõrva linnamäel “Tantsumäel” 04. juulist – 28. juulini 1966. a. Käsikiri VM-s.
- Mäesalu, A.** 1995. 12.–14. sajandi kaitserüüd Otepää linnuse leidude põhjal. – MT, 3, 326–359.
- Mägi, M.** 1997. Eesti merovingi- ja viikingiaegsed rinnanõelad – võõrapärased ja omad. – EAA, 1, 26–83.
- Nerman, B.** 1929. Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit. Stockholm.
- Nordman, C. A.** 1924. Karelska järnåldersstudier. (SMYA, XXXIV: 3.)
- Ohlsson, T.** 1980. The Löddeköpinge investigation II. – Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1979–1980. Papers of the Archaeological Institute of Lund 1979–1980. New Series Vol. 3. Lund, 68–111.
- Pauts, H.** 1995. Lääne-Eesti hoburaudsöled (8.–13. sajand). Diplomitöö. Tartu. Käsikiri AI-s.
- Saadre, O.** 1935. Põhjala muinasjäänuste inspeksiooniaruanne. Käsikiri AI-s.

- Saadre, O.** 1937. Aruanne proovikaevamistest Kodavere kihelk. Savastvere küla Vahtre nr. 52 talu maal 2.–7. septembrini 1937. a. Käsikiri AI-s.
- Salo, U.** 1990. Fire-striking implements of iron and Finnish myths relating to the birth of fire. – *Iskos*, 9, 49–61.
- Selirand, J.** 1974. Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärkamise perioodil (11.–13. sajand). Tallinn.
- Zariņa, A.** 1988. Lībiešu apgērbs 10.–13. gs. Rīga.
- Tedre, Ü.** (toim.) 1969. Eesti rahvalaulud. Antoloogia, I. Tallinn.
- Tedre, Ü.** (toim.) 1974. Eesti rahvalaulud. Antoloogia, IV. Tallinn.
- Trummal, V.** 1964. Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel. (TRÜ Toim., 161.) Tartu.
- Tõnisson, E.** 1974. Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur (11. Jh.–Anfang 13. Jhs.). Ein Beitrag zur ost-baltischen Frühgeschichte. Tallinn.
- Vaitkunskiēnē, L.** 1992. Amber in the art and religion of the ancient Balts. – *Contacts Across the Baltic Sea During the Late Iron Age (5th–12th centuries)*. Baltic Sea Conference, Lund, October 25–27, 1991. Lund, 49–57.
- Valk, H.** 1991. Lõuna-Eesti sõrmused 13.–17. sajandil. – *MT*, 1, 182–199.
- Аун М.** 1992. Археологические памятники второй половины I-го тысячелетия н. э. в Юго-Восточной Эстонии. Таллинн.
- Голубева Л. А.** 1979a. Зооморфные украшения финно-угров. (Археология СССР. Свод археологических источников.) Москва.
- Голубева Л. А.** 1979b. Весь, скандинавы и славяне в X–XI вв. – Финно-угры и славяне. Доклады первого советско-финляндского симпозиума по вопросам археологии 15–17 ноября 1976 г. Ленинград, 131–137.
- Голубева Л. А., Могильников В. А., Седов В. В. & Розенфельдт Р. Л.** 1987. Финно-угры и балты в эпоху средневековья. (Археология СССР.) Москва.
- Давидан О. И.** 1962. Гребни Старой Ладоги. – Археологический сборник, 4. Ленинград, 95–108.
- Кондратьева О. А.** 1981. Зооморфные гребни IX–X вв. – Средневековые древности. (КСИА, 166.) Москва, 103–109.
- Кондратьева О. А.** 1986. Средневековые гребни с “горбатой” спинкой. – Славяно-русские древности. (КСИА, 187.) Москва, 58–61.
- Кондратьева О. А.** 1999. “Язык” гребня. К вопросу о семиотическом статусе вещи. – Раннесредневековые древности северной Руси и ее соседей. Санкт-Петербург, 80–88.
- Носов Е. Н., Плохов А. В. & Янссон И.** 1996. Продолжение работ на Рюриковом городище. – Археологические открытия 1995 года. Москва, 68–70.
- Рыбаков Б. А.** 1988. Язычество Древней Руси. Москва.
- Седов В. В.** 1953. Этнический состав населения северо-западных земель Великого Новгорода (IX–XIV вв.). – Советская археология, XVIII, 190–229.
- Седов В. В.** 1975. Раскопки в Изборске в 1971 и 1972 гг. – Средневековые древности Восточной Европы. (КСИА, 144.) Москва, 67–74.
- Седова М. В.** 1981. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.). Москва.
- Тамла Т.** 1983. Селище в Пада. – *TATÜ*, 4, 302–306.
- Тараканова С. А.** 1949. Раскопки древнего Пскова (1945–1947 гг.) – *КСИИМК*, XXVII, 104–112.
- Тараканова С. А.** 1950. Новые материалы по археологии Пскова. – *КСИИМК*, XXXIII, 48–62.
- Тараканова С. А.** 1956. Псковские городища. – *КСИИМК*, 62, 33–44.
- Тыниссон Э.** 1984. Некоторые вопросы идеологии и этнические традиции в Эстонии в XI–XIII вв. по материалам городища Лыхавере. – Новое в археологии СССР и Финляндии. Ленинград, 181–187.
- Успенская А. В.** 1967. Нагрудные и поясные привески. – Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. (Труды ГИМ, 43.) Москва, 88–132.

Шмидехельм М. Х. 1959. Городище Рыуге в Юго-Восточной Эстонии. – Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции, I. Москва, 154–185.

Шноре Э. 1961. Асотское городище. – Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР, II. Рига.

Heidi Luik

COMB-SHAPED BONE AND BRONZE PENDANTS IN ESTONIA

Summary

Estonian comb-shaped pendants are often decorated with zoomorphic patterns. Bone pendants are mostly dated to the late 1st millennium, bronze specimens belong to the first centuries of the 2nd millennium. The aim of the present study was to determine the distribution of the comb-shaped bone and bronze pendants in Estonia, to date them more accurately and specify how they were used.

Comb-shaped bone pendants are spread mainly in southeastern and eastern Estonia (Fig. 1: 1). They can be divided into three evidently contemporaneous groups on the basis of the design of their backs (Table 1). The openwork upper parts of the pendants of Group I depict either long-necked birds or snakes (Figs. 2–5). Most such pendants come from Rõuge hill-fort and settlement site. The majority of the finds from these monuments were dated to the last quarter of the 1st millennium. Two pendants were found from the settlement site of Kivivare, dated to the 8th–10th centuries. The upper parts of the pendants from Tõrva Tantsumägi and the settlement site Pada I bear two symmetrically positioned S-motifs (Fig. 5). The pendants of Group II are decorated with horses' heads; two such pendants were found from the hill-forts of Rõuge and Tartu (Fig. 6: 1–2), the latter find is dated to the 2nd half or the end of the 1st millennium. The pendant from Rõuge hill-fort, belonging to Group III (Fig. 6: 3), lacks the openwork zoomorphic decoration. Some pendants are unfinished, some are broken so that the decoration of the upper part cannot be examined (Fig. 7: 1–2). A couple of presumable blanks of comb-shaped pendants (Fig. 7: 3) have also been found.

The comb-shaped pendants of Northwest Russia, dated to the 9th–11th centuries, often have openwork upper parts depicting waterfowl, but other zoomorphic images are also represented, as well as pendants without zoomorphic decorations. The eastern Finno-Ugrians decorated their pendants mostly with horse figurines; alongside with bone pendants, bronze ones of similar design also occur. Finnish comb-shaped pendants with openwork upper parts are made of bronze. Some pendants are also known from Sweden, e.g. from Birka. In Lithuania comb-shaped pendants of bronze and amber were spread in the 9th–11th centuries.

The bronze comb-shaped pendants of Estonia can be divided into two groups. The eight small plain comb-shaped pendants form Group I (Table 2, Fig. 1: 2), which in turn can be subdivided into three variants. Two of the pendants have simple round loops (variant 1). These were found from the stone grave of Pajusi and Rõuge hill-fort (Fig. 8: 1, 2), the latter belongs to the 11th century. Four pendants with cruciform extension of the upper part from the villages of Mäeküla, Marino and Luki and one from an unidentified finding place, belong to variant 2 (Figs. 9: 1, 8: 3–5). The pendant from Mäeküla is linked by a chain to a large decorative pin with a double-cross head, which belongs to the second half of the 10th or to the 11th century. As to the fragment of a pendant found from the stone grave of Mõhkküla it is impossible to say whether it had a cruciform extension or not (Fig. 9: 2). The only bronze pendant with an openwork upper part (variant 3) was found from Maidla stone grave of the 11th–13th centuries (Fig. 9: 3). Small comb-shaped pendants were spread in Latvia; some of the Latvian pendants resemble Estonian ones, some do not. Some pendants resembling Estonian ones in shape lack teeth, so that they are almost axe-shaped. Similar pendants are also known from Finland.

Group II, comb-shaped bronze pendants with zoomorphic decoration, is subdivided into two variants (Table 3, Fig. 1: 3). Eleven of the pendants bear horse figurines facing each other (variant 1). Five of them (Figs. 10–11) were found from the village of Savastvere together with a number of other objects, forming a hoard deposited in the cultural layer of the settlement site, dated to the early 2nd millennium. The pendant from Pudivere carries a “netting” of rings and spirals (Fig. 12) and most likely also belongs to a hoard. Both hoards contain objects mainly from the 11th–13th centuries. Three pendants were found from Maidla (Fig. 13) and one from Kudasema stone grave; most of the finds from both graves belong to the 11th–12th centuries. The site of discovery of one fragment of a pendant (Fig. 14: 1) is unknown. The finding place of the only pendant with horses’ heads facing opposite directions (variant 2, Fig. 14: 2) is also unknown.

The pendants with horse figurines facing each other are most numerous in Estonia, but stray specimens have also been found from neighbouring areas. Two Latvian pendants, from Asote hill-fort and Laukskola, are dated to the second half of the 12th century and presumably belonged to Livonians. In Finland, one pendant was found from Kalmumäki grave, Kalanti parish. The latest finds from this grave were dated to the 11th century. East of Lake Peipsi, one such pendant was found from Zalaxtov’e cemetery together with a coin of the late 10th century. The pendant of variant 2 is exceptional in Estonia, such pendants are known from the areas of the eastern Finno-Ugrians where they occur until the 17th–19th centuries.

There are certain differences between the comb-shaped pendants of bone and bronze in the territorial distribution as well as in the occurrence in different monuments (Fig. 1). Bone pendants occur mainly in South Estonia. Two-thirds

of them were found from Rõuge, two from Kivivare settlement site, one from Tõrva Tantsumägi and one from Tartu hill-fort. Only one bone pendant and one blank of a pendant are known from North Estonia, from the settlement site Pada I. In all cases the site of discovery is either a hill-fort or a settlement belonging to a fort-and-settlement system, none of the comb-shaped pendants of bone has been found from a burial.

All small comb-shaped bronze pendants have been found from different places. One of them was found from the village of Luki, in the part of Setumaa nowadays belonging to Russia. One of the South Estonian pendants was found from Rõuge hill-fort and the other from Karksi Mäeküla village, most likely from a grave. The North Estonian pendant from the village of Marino is a stray find, the site of discovery of the other stray find of a pendant is unknown. The only small pendant from West Estonia, found from the stone grave of Maidla is different from the others. Six of the large bronze pendants with zoomorphic decoration come from hoards (Savastvere and Pudivere). Four pendants were found from stone graves: one from Kodasema (Northwest Estonia) and three from Maidla (West Estonia). The pendant from an unknown site of discovery was obtained from an inhabitant of the neighbourhood of Lihula, so it may also have been found from West Estonia. The pendant that is different from the others was presumably not found from Estonia.

Were the comb-shaped pendants combs or symbols? Considering the size of the pendants and the fact that the teeth are often very short, we may regard them as pendants with symbolic meaning. Combs are not the only commodities after which pendants were shaped. Axe- and knife-shaped pendants and small bone spades are also known. The pendants of animals' teeth and bones can also be regarded as symbols. Still, the small combs could also have been used for combing, which is indicated by fine transverse lines on the teeth of the bone pendant from Pada. Similar lines can sometimes (but not always) be found on the teeth of bone combs. The occurrence of transverse lines on the teeth depends mainly on the hardness of the material used for the comb.

None of the Estonian bone comb pendants have been found with a burial or attached to any other find. Their function as pendant is only indicated by the holes in the upper parts. Most likely the pendants have been attached to the clothes or chains by a leather strap, ribbon or cord. At the eastern Finno-Ugrians, comb pendants with horses' heads have been found in the burials on the breast, shoulder or belt of the deceased. Most of the bronze pendants were also found separately, only the Mäeküla pendant was attached to a double-cross-headed pin by a 5 cm bronze chain. Considering the length of the chain it is unlikely that this pendant could have been used as a comb. The Pudivere pendant with a horse figurine was attached to a "netting" of rings and spirals, with remains of textile (Fig. 12). The Savastvere hoard also contained fragments of such netting, some of them attached to some pendants. Similar fragments are known from Maidla stone grave, some of them in the immediate neighbourhood of one of the comb

pendants. These nettings have been usually interpreted as headdress, to which comb pendants with horse figurines might have belonged (Fig. 15).

A comb can be first of all connected with hair, to which magic significance has often been attributed. Hair has been regarded as the symbol of vitality or the abode of the soul, and it has been used in the so-called contact magic. The decorative animals' figures and ornament also had their symbolic meaning. Birds and horses often occur as separate pendants and they have been associated with Finno-Ugric mythology. Some figurines have the body of waterfowl and the head of a horse, these are assumed to associate with the mythologic vision where horses pull the Sun over the sky in the daytime while at night it is pulled through the underground ocean by waterfowl. The curved ends of the middle part of the pendants with horse figurines resemble a ship, the zig-zag lines decorating the lower part represent water and waves. The cruciform extension of small comb-shaped pendants could be also symbolic – in heathen beliefs cross was connected with the four points of the compass. The dots and circles often used to decorate bronze pendants are regarded as symbols of the Sun. The same motif has been widely favoured for decorating bone combs – from the Roman Iron Age to the Middle Ages, from the British Isles to Northwest Russia.

The oldest comb-shaped bone pendants found in Estonia date from the late 1st millennium. At the same time the comb-shaped pendants were also worn by the people east of Estonia, where bronze pendants were known alongside with bone ones. From Finland, comb-shaped bronze pendants belonging to the late 1st millennium have been found, in the coastal areas of Lithuania comb-shaped pendants were also made of amber. The Estonian comb-shaped pendants of bronze are not earlier than the 10th century, most likely they belong to the 11th–12th centuries. Large bronze comb-shaped pendants decorated with horse figurines are most numerous in Estonia. From elsewhere only stray ones have been found. Comb as a symbol has been of significance also in the neighbouring areas where comb-shaped pendants have been found, both similar to Estonian pendants and differently designed ones.